

Németh Tamás

A Szentlélekről szóló tanítás Vak Didümosz teológiájában

Kivonat

Vak Didümosz a 4. században az alexandriai teológiai iskola kiemelkedő tanítója és a szentháromságtani vitákban Athanasziosz harcostársa volt. 370 körül írta meg a Szentlélekről (*De Spiritu Sancto*) készített munkáját, amelynek célja az volt, hogy a nikaiai zsinat utáni vitákban az eretnekek ellen védelmezze a Szentlélek istenségéről szóló tanítást. Ennek érdekében először tisztázza azt, hogy a Szentlélek személy, isteni személy, aki nem keverhető össze valamelyik angyallal, és akinek munkája az Atya és Fiú munkájától egyszerre elkülönül, ugyanakkor azonosul vele, kiteljesíti. Didümosz teológiai érvelésének jellemzője a következetes biblicitás, jóllehet Órigenész teológiájának és logikájának nyomán halad, kerüli a spekulatív, filozófiai érvelést.

Abstract

The teachings on the Holy Spirit in the theology of Didymos the Blind was an outstanding teacher of the 4th century Alexandrian school of Theology and an ally to Athanasius throughout the disputes on the Holy Trinity. Around 370, he wrote his treatise on the Holy Spirit (*De Spiritu Sancto*), which aimed to defend the teaching of the divinity of the Holy Spirit in the time of disputes against heretics following the Council of Nicaea. In order to achieve this, he first clarifies that the Holy Spirit is a person, a divine person, who cannot be confused with any of the angels, and whose works are at once separate and complementary or even unified with the works of the Father and the Son. The theological reasonings of Didymos show consistent biblicity; despite following the theology and logic of Origen, he avoids speculative, philosophical reasoning.

Ki volt Didümosz?

Vak Didümosz (latinosan: Didymus, kb. 310/313–398) az alexandriai teológiai iskola kiemelkedő tanítója volt. A Vak melléknevet azért ragasztották rá, mert így különböztették meg más azonos nevű szerzőktől, és mert kisgyermekként, mielőtt írni-olvasni megtanult volna, megvakult. Születési dátuma ismeretlen, 310 és 313 közé tehető.¹ Több mint ötven éven át vezette az alexandriai teológiai iskolát – erre a feladatra Athanasziosz nevezte ki, annak ellenére, hogy fogyatékosága miatt nem lehetett pap, és nem viselhetett semmilyen egyházi méltóságot. Tanítványai közé számláljuk többek között Rufinust és Hieronymust, bár ez utóbbi csak rövid ideig tartózkodott Alexandriában. Didümosz nagy elődjét, Órigenészt követve tanította a lélek praexistenciáját (*praexistentia animarum*), valamint a mindenk helyreállításának tanát (*apokatastaszisz tón pantón*), és kommentálta annak *Peri arkhón* (*De principiis*) című művét is. Később az 533-ban összegyűlt konstantinápolyi zsinat elítélte a fenti két origenista tétele miatt. Ezután művei rendre megsemmisültek, töredékesen, illetőleg csak latin fordításban maradtak fenn, vagy más neve alatt találtak rájuk. Így az utóbbi időben a Kairó közelében levő Turában talált pergamen leletekkel kerültek elő írásai 1941-ben.² Exegetikai művei közül ismerjük a Mózes első könyvéhez, a Zsoltárok könyvéhez, a Prédikátor könyvéhez, Zakariás próféta könyvéhez és Jób könyvéhez írt magyarázatait. Fragmentumokból következtethetünk arra, hogy magyarázattal látta el Pál Korinthusba írt leveleit, az Efézusi és a Galata leveleket és az Apostolok cselekedeteiről írt könyvet, valamint ismerjük még a Katolikus levelekhez írt rövid kommentárjait (*Brevis enarratio in Epistolas Catholicas*). Természetesen a kor szokása szerint Didümosz a Szentírást allegorikusan magyarázta. Szókratész az egyháztörténetében arról tesz említést, hogy Didümosz egy művében – ahogyan korábban Pamphilosz, illetőleg később Aquileai Rufinus (*Apologia pro Origene; De adulteratione librorum Origenes*) – írásban is védte Órigenész teológiai tekintélyét.³ Később, élete alkonyán, mikor fellángolt a vita Órigenész teológiájáról, ő is eretnekgyanús lett, és ez árnyékot vetett egész teológiai munkásságára. Bár visszahúzódozó, békeszerető és szerény ember volt, ő sem tehette meg, hogy ne foglaljon állást a Szentháromság kérdésében.

¹ Csizmár Oszkár: Bevezető. In: Vak Didümosz: A Szentlélekről. Ford. Csizmár Oszkár. Jel Könyvkiadó, Budapest, 2024. 7.

² Vanyó László: *Ókeresztény írók lexikona*. Szent István Társulat, Budapest, 2004. 131.

³ Pamphilosz vértanú: *Órigenész védelmében*; Aquileai Rufinus: *Órigenész könyveinek meghamisításáról*. Ford. Csizmár Oszkár. Jel Könyvkiadó, Budapest, 2023.

A nikaiai zsinat (325) hitvallását a püspökök nagy többsége elfogadta, de a zsinat bezárása után mégis elkezdődött egy viharoktól nem mentes időszak, amikor meg kellett védeni a hitvallást az azt ellenzők – mint kiderült, mégiscsak nagy – táborától. Didümosz nem vett részt a zsinaton, de egyértelmű a nikaiai hitvallással való egyezése. Műveiben küzd az eretnekek ellen, bár az Arius és a szekták ellen írt munkái elvesztek. Az Eunomiosz ellenében és Apollinaris ellen, valamint a manicheusok ellen írt iratai viszont jól mutatják, hogy az ortodox hit harcosa volt.⁴ A *Szentháromságról* címet viselő művet J. A. Mingarelli egy 11. századi címlap nélküli kódexben találta meg 1769-ben, és Didümosznak tulajdonította. Azóta sok érv hangzott el ellene és mellette, de a szerzősége továbbra is vitatott, ezért témánkat tekintve nem tudjuk felhasználni. A Szentlélekről (*De Spiritu Sancto*) írt könyve, amelyet Hieronymus fordított latin nyelvre, valószínűleg a 370-es években keletkezett.⁵ A datálás melletti érv az, hogy Athanasziosz Szerapionhoz írt levelei (356–362) egyértelműen hatottak Didümosz művére, viszont Ambrosiusnak a Szentlélekről írt munkája (381) már Didümosz gondolatmenetéből merít. Meg kell említenünk, hogy ilyen címmel könyvet írt Baszileiosz is a 370-es években.

A könyv megírásának oka és célja

A mű megírásának oka az, hogy a nikaiai zsinat dogmája lezáratlanul hagyta a Szentlélekről szóló tanítást. Mindössze ennyit ír: „...és (hiszek) a Szentlélekben”. Jóllehet a szentháromságtani viták fő sodra továbbra is az egylényegűség kimondásáról, Krisztusnak mint Fiúnak az istenségéről szólt, nagyon hamar kiderült, hogy az Atya és a Fiú egylényegűségét elfogadó, de az arianizmussal rokonszenvező teológusok a Szentlélek isteni voltát vagy egylényegűségét egyáltalán nem fogadták el. Tanításuk Didümosz közvetlen közelében is megszólalt, hiszen Lukiosz – Athanasziosz kérlelhetetlen ellenfele – volt Alexandria ariánus püspöke. Lukiosz a Szentlelket teremtménynek tekintette, aki nem osztozik az Isten lényegén. Egyiptomban másutt is előfordult hasonló tanítás, az úgynevezett tropikusoknál, akikről Szerapion számolt be leveleiben Athanasziosznak (Athanasius: *Epistolae ad Serapionem*). Jóllehet a Szentháromságra vonatkozóan a triadikus (hármasság) meghatározás már a második században megtalálható volt, később az arianizmus farvizén a diadikus (kettős) nézet is elterjedt. A triadikus forma, amely melléren-

⁴ Vanyó László: *Az ókeresztény egyház és irodalma*. Szent István Társulat, Budapest, 1988. 580–581.

⁵ Csizmár Oszkár: Bevezető. 29.

delve határozza meg az isteni személyeket, először a sirmiumi zsinat aktáiban jelenik meg 351-ben. Az Athanasziosz által *pneumatomakhoszoknak* nevezett tév-tanítók a Szentlélek teremtmény voltát igazolandó Ámós könyvére (4,13) és Pál Timóteushoz írt első levelére (5,21) hivatkoztak. Érveik azonban nem állják meg a helyüket. Ámós arról írt, hogy Isten az, „aki hegyeket formál és szelet teremt”, azonban ezt nem a Szentlélekre kell érteni, hanem szó szerint a szélre, tehát a felsorolás nem a mennyei lények teremtett mivoltáról szól. Pál Timóteusnak pedig azt írta, hogy „kérve kérlek Istenre, Krisztus Jézusra és a választott angyalokra, hogy tartsd meg ezeket előítélet nélkül, és semmit se tégy részrehajlásból”. Pál, az ő értelmezésük szerint, a választott angyalok közé sorolja a Szentlelket, tehát teremtménynek tekinti. Athanasziosz a Szerapionhoz írt leveleiben ezzel a nézettel szemben a Szentháromság egységét hangsúlyozza, és a Szentlélek elválaszthatatlanságát az Atyától és a Fiútól. A 362-ben Alexandriában összeült zsinaton az ő kezdeményezésére leszögezik: „A Szentlélek nem teremtmény, se nem áll kívül az istenségen, hanem az istenség sajátja és lényege szerint elválaszthatatlan az Atyától és a Fiútól.”⁶ Ezt a határozatot elküldik Antiochiába, és később is megerősítik. Baszileiosz pedig 366-ban írt három könyvében cáfolja Eunomiosz tanítását, aki a Szentlélek alárendeltségét hangsúlyozta. Nyugaton Damasus pápa Rómába hívott össze zsinatot (368), amelyen elítélték a makedoniánusokat és az apollinarizmust, de a kiadott dekrétumot nem volt erejük végrehajtani.

Ebben a helyzetben Didümosz Szentlélekről írt könyvének célja, hogy megerősítse Athanasziosz pozícióit, és nyugodt hangon, de egyértelmű logikával, bibliai megalapozottsággal meggyőzze a Szentlélek istenségét tagadókat. A könyvét csak latin fordításban ismerjük. A fordító, Hieronymus igyekszik pontosan visszaadni az eredeti szöveget, de természetesen nem tudjuk, hogy azokat a kényes teológiai kifejezéseket, amelyeket a Szentháromság kapcsán a görög nyelvű teológia következetesen használ (*hüposztaszisz*, *phüszisz*, *proszópon*, *idiótész*, *idion*) jól, s főleg következetesen fordította-e latinra.

A Szentlélekről

Didümosz a könyvét egy figyelmeztetéssel kezdi. Aki nem veszi komolyan azt, hogy mit jelent a Szentlélek káromlása, saját üdvösségét teszi kockára. Jézus szavaira hivatkozik, aki ezt mondta: „minden bűn és káromlás megbocsáttatik majd az embereknek, de a Lélek káromlása nem bocsáttatik meg” (Mt 12,31).

⁶Uo. 36.

A Szentlélek olyan név, amely egy *substantia* (lényeg) megnevezése. Az ószövetség is így hivatkozik a Lélekre. „Ne vess el orcád elől, szent lelkedet ne vedd el tőlem!” (Zsolt 51,13) Az Újszövetségből Jézus szavait idézi: Vegyétek a Szentlelket! (Jn 20,22). Az ApCsel 28,25-ben Pál szintén a Szentlélekről mint személyről beszél. Didümosz számára nagyon fontos az, hogy a névelővel leírt Szentlélek (to Pneuma to Hagion) hol fordul elő a Bibliában, mert ez fejezi ki a Szentlélek „egyetlen és egyedülálló” voltát.⁷ A névelő jelzi, hogy nem üres kifejezésről van szó, hanem lényegről, *substantiáról*, amely változhatatlan (*immutabilis*), és az Úr minden ajándékában jelen van (*subsistens*). A Szentlélek tulajdonságaiban is istensége mutatkozik meg. Lényegileg szent, jó, erő, bölcsesség, ami azt jelenti, hogy nem befogadó (*capabilis*), mint az ember, hanem aki őt veszi, azt betölti a lényegével, a szentséggel, jósággal, szeretettel, bölcsességgel és erővel. Akik vették a Szentlelket, akiket ő elpecsételt, azoknak vigyázniuk kell, hogy meg ne szomorítsák (Ef 4,30). A Szentlélek nem lehet teremtmény, mert a teremtmény körülhatárolt, „a Szentlélek ellenben, jóllehet sokakban jelen van, a lényege még sincs körülhatárolva”.⁸ A tanítványok, akik megkapták a Szentlelket, ugyanannak a Léleknek az ajándékával hirdették minden helyen az evangéliumot, ebből is látszik, hogy a „Lélek lényege nem körülhatárolható”.

A Szentlélek nem azonosítható valamelyik angyallal. Didümosz sokat időzik ennek magyarázatánál, ugyanis heterodox zsidó-keresztény közösségek Gábor arkangyalt a Szentlélekkel, Mihály arkangyalt pedig a Logossal azonosították. Ebbe a hibába beleesett Órigenész is, aki az Ézsaiás könyvében megjelenő két szeráfot a Fiúval és a Szentlélekkel azonosította. Az ariánusok is szívesen hivatkoztak ezekre Krisztus és a Szentlélek teremtményi mivoltának bizonyításakor.⁹ Didümosz megmutatja azt, hogy a Szentlélek miben különbözik az angyaloktól. A Szentírásban Jézus beszél szent angyalokról: az Emberfia eljön a „maga, az Atya, és a szent angyalok dicsőségében” (Lk 9,26). Kornéliusz egy „szent angyal” utasítására hívatta Péter apostolt a házába (ApCsel 10,3–6,22). Az angyalok tehát valóban szentek, azonban nem szubsztanciális értelemben, hanem a Szentlélek megszentelése által. Athanasziosz is hivatkozik arra, hogy a háromszor szent Isten, akinek hármasszentségét az Atya, a Fiú, és a Szentlélek szentségeként értelmezi, lényegi szentséget hordoz. Ha tehát az angyalok is lényeg szerint birtokolnák a szentséget,

⁷ Vak Didümosz: A Szentlélekről. 112–113.

⁸ Uo. 119.

⁹ Georg Kretschmar: *Studien zur Frühchristlichen Trinitätstheologie*. Mohr, Tübingen, 1956.

akkor azonos lényeggel bírnának, mint a Szentháromság, ilyesmit viszont még a legdurvább eretnokség sem állít. A Szentlélekről azt látjuk, hogy természete szerint különbözik azoktól a teremtményektől, akiket ajándékaival betölt (így az angyaloktól is), ebből következik, hogy nem teremtmény (*incretus*). Viszont betölti „megszentelő javaival” az embereket (Lk 1,15, 1,41, 1,67, ApCsel 2,4, 4,31, 6,3, 7,55, 13,9, 13,52, 21,11). Nem valamely angyal töltötte be a szentség lelkével Zakariást, Jánost, Erzsébetet, a tanítványokat, István vértanút, hanem a Szentlélek. A Szentlélek Isten lényegét hordozza, ezért ajándékai Isten adományainak teljességét képviselik.

Didümosz leszögezi, hogy a Szentlélek sokféle ajándéka nem osztja meg őt, „hiszen ő szenvedéstől mentes, osztatlan és változatlan, jóllehet a hatások és a különféle felfogások folytán a javak sokaságával illetik”.¹⁰ Azért idéztük itt a Szentléleknek mint isteni lényegnek a definícióját, hogy érzékeltesük, milyen erős befolyása volt a művelt teológusokra a kor filozófiai látásának és kategóriáinak. Didümosz, aki sok bibliai idézettel támasztja alá minden állítását, hosszan sorolja a Szentlélek ajándékait, de amikor a Szentlélek meghatározásához érkezik, sajnos az isteni lényeg filozófiai meghatározását adja. Julianus császár éppen ezzel érvelve bírálta a keresztyénséget, és amint látjuk, van is jogosultsága az ilyen bírálatnak. De meg kell jegyeznünk azt is, hogy a félariánusok kifogása a nikaiai dogmával kapcsolatban is éppen az volt, hogy a keresztyén hitvallásba belecsempész egy nem bibliai, hanem filozófiai kifejezést, az egylényegűséget, a *homouszioszt*. Azokban a kereszteleési hitvallásokban, amelyek alapját képezhették egy egyetemes keresztyén hitvallásnak, világi kifejezéseket nem találunk. Természetesen igaza volt Athanasziosznak és teológustársainak akkor, amikor a hitvallásba beletették a *homousziosz* kifejezést, mert ez tette egyértelművé a Szentháromság egységét, azonos lényegét, jóllehet Isten egysége és hármassága továbbra is titok maradt.

Didümosz a Szentlélek különféle ajándékain túl a legnagyobb ajándékra, Isten országára összpontosít. „Hiszen az Isten országa nem evés és ivás, hanem igazság, békesség és öröm a Szentlélekben” (Róm 14,17).

„Ezzel pedig (az apostol) azt bizonyítja, legalábbis azok számára, akik képesek meghallani, hogy a Szentlélekben az igazságosság, vagyis az összes erény (*virtus*), és a béke, amelyet fentebb említettünk, össze van kötve Isten örömével, ami igen nyilvánvalóan azt bizonyítja, hogy ezek a javak nem mások, mint a Szentlélek lényege (*substantia*).”¹¹

¹⁰ Vak Didümosz: A Szentlélekről. 127.

¹¹ Uo. 131.

Ezután sok példával bizonyítja, hogy Isten minden adománya, amit a Szentlélek közvetít, már maga a kiadás, kiárasztás is, Isten lényegéhez tartozik, tehát a Szentlélek is Isten lényegének része (Jóel 3,1). „Ha pedig ez igaz, akkor némelyek nagy istentelenséget követnek el, amikor besorolják őt a többi dolgok közé. Azt mondják ugyanis, hogy abba a kijelentésbe, miszerint 'Isten mindent Igéje által alkotott', a Szentlélek teremtményi voltát is bele kell érteni.” (Jn 1,3)¹²

Didümosz sorra tárgyalja a Szentlélek tulajdonságait, kegyelem Lelkének, szeretet Lelkének, bölcsesség Lelkének, Isten pecsétjének nevezve, és igehelyek felsorolásával bizonyítja, hogy ezek az Atyának tulajdonságai, ami azt jelenti, hogy azonos lényegből erednek, mert egylényegű a Szentlélek az Atyával. Idézi Jézus szavait: „Ha viszont én Isten ujjával űzöm ki az ördögöket, akkor bizony elérkezett hozzátok az Isten országa” (Lk 11,20). Didümosz úgy érvel tehát, hogy amennyiben a Szentlélek és a Fiú is Isten ujjá, része az isteni lényegnek, része a Szentháromságnak. Athanasziosz ezt az érvelést az Atya és a Fiú egylényegűségére használta, Didümosz viszont kiterjeszti a Szentlélekre is. Ma már ez nem számít erős érvelésnek, de a maga korában nagyon fontos volt, hiszen sokak hitében az élt, hogy az Atya kinyújtott keze a Fiú és a Lélek, miközben nem gondoltak arra, hogy ezzel az egylényegűséget vallják. Didümosz érvelése a makedóniánusoknak azt a tanítását cáfolja, hogy a Szentlélek Isten cselekvő munkája ugyan, de nem lényege.

Didümosz ezután felvázolja a Szentháromság igaz tanítását. Kiindulási pontja a keresztség, amelyről Pál azt mondja: „Egy az Úr, egy hit, egy a keresztség” (Ef 4,5). Ugyanakkor Jézus parancsa a keresztséggel kapcsolatban az, hogy a keresztség az „Atyának, a Fiúnak és a Szentléleknek” nevében történjék (Mt 28,19). A keresztség kapcsán tehát Pál az egységre figyelmeztet, amely az Atyának, a Fiúnak és a Szentléleknek az egysége, Jézus pedig a háromság titkát mutatja meg. „Nem gondolom, hogy lesz majd olyan örült és ostoba valaki, aki tökéletesnek tartaná azt a keresztséget, amelyet az Atya és a Fiú nevében adnak a Szentlélek említése nélkül, illetve az Atya és a Szentlélek nevében a Fiú nevét kihagyva, vagy éppen a Szentlélek és a Fiú nevében, anélkül, hogy megemlésték volna az Atyát.”¹³

Az elvi tisztázódás után Didümosz gyakorlati példákat sorol fel. Az egyház szolgáit vigyázókká a Szentlélek teszi, azét az egyházét, melyet Krisztus vére áránszerzett (ApCsel 20,28), és hit által a hívek szívében Krisztus a Szentlélek révén lakik (Ef 3,16–17). Ezért mondhatja az apostol, hogy benne Krisztus él (Gal 2,20),

¹² Uo. 137–138.

¹³ Uo. 159.

és a gyülekezet tagjairól azt, hogy Isten temploma vagytok, mert Isten Lelke lakik bennetek (1Kor 3,16), a testetek a Szentlélek temploma, akit Istentől kaptatok (1Kor 6,19). Majd ismét elvi kérdéssel folytatja Didümosz, Jézus szavait idézve: „Amikor eljön a Pártfogó, akit én küldök nektek az Atyától, az igazság Lelke, aki az Atyától származik, az tesz majd bizonyosságot én rólam” (Jn 15,26). Jézus maga is az Atyától jött (Jn 8,42), a Vigasztaló Lélek pedig a Fiútól küldetik és az Atyától jön, „hiszen a Fiú sem válik le, sem el nem különül az Atyától, miután elküldetett, hanem benne marad és az Atya őbenne”.¹⁴

A prófétai szó, a kijelentés is a Szentlélek által szólalt meg. „Így szól az Úr”, mondják a próféták, és a Lélek által hirdetik az ő szándékát. Péter apostolt idézi továbbá Didümosz, hogy a „Szentlélek Dávid szája által szólt Júdásról” (ApCsel 1,16; Zsolt 41,10; 69,26), néhány résszel később pedig a gyülekezet vallja, hogy „te mondtad a Szentlélek által Dávid atyánknak a te szolgáltnak szájával” (ApCsel 4,25; Zsolt 2,1–2). Azokról a dolgokról tehát, amelyeket az Ószövetségben a próféták hirdettek meg, az Újszövetségben úgy vallották, hogy a Szentlélek mondta őket. A Szentlélek által, és nem az emberek tudása által tanultak bölcsességet (Dán 2,28; Zsolt 71,17), Isten Fiát, Jézust sem véletlenül hívják Mesternek (*magister*) a tanítványok. Didümosz hozzáfűzi ehhez, hogy a Lélekből jött tanítást a lelki ember képes befogadni. „A nem lelki ember pedig nem fogadja el Isten Lelkének dolgait, mert ezeket bolondságnak tekinti, sőt megismerni sem képes: mert csak lelki módon lehet azokat megítélni” (1Kor 2,14). A Szentlélek a vigasztalás lelke, aki megtanít minket minden igazságra (Jn 14,26).

Didümosz ebből azt vezeti le, hogy a Fiú vigasztalása a Szentlélek által lesz teljessé, valamint Jézus Krisztus tanítása a Szentlélek által vezet bölcsességre. Didümosz az emberi tudást *disciplinának* nevezi, a Szentlélek által adott ismeretet pedig az *ars* (jártasság) szóval adja vissza, ezzel jelezve, hogy Isten bölcsessége nem kikutatható, nem lesheti el egyik generáció a másiktól, hanem ajándékkul adja a Szentlélek. „Akik pedig veszik a bölcsesség Lelkét, nem máshonnan, hanem a Szentlélektől válnak bölcsökké, és általa ismerik meg az Urat és Isten akaratát.”¹⁵ Fontos erre hangsúlyt fektetnünk, hiszen Didümosz, amint fentebb láttuk, jártas volt a klasszikus filozófiában, és annak módszereit, kifejezéseit használta is. Viszont tudatosan nem emeli a filozófiai gondolatokat a Szentírásból vett istenismeret fölé. Számára a bölcsesség a Szentlélek munkája és ajándéka, tehát a keresztyén egyház istenismerete és világlátása jelenti az igazi filozófiát, bölcsességet, amelyet

¹⁴ Uo. 164.

¹⁵ Uo. 177.

jártasságnak nevez (*ars*). Pál apostolt idézi: „Beszédeim és igehirdetésem sem emberi bölcsesség megejtő szavaival hangzott hozzátok, hanem a Lélek bizonyító erejével, hogy hitetek ne emberek bölcsességén, hanem Isten erején nyugodjék” (1Kor 2,4–5). Majd megállapítja: „Amikor pedig ő eljön a hívők szívébe, azok betelnek a bölcsesség és tudás igéivel, s így szellemiekké válva megkapják a Szentlélek tudományát, amely el tudja őket vezetni minden ismeretre.”¹⁶

Didümosz, miközben a Szentlélekről tanít, vitatkozik azokkal, akik tagadják istenségét. Eunomiosz tanítását és Szabelliosz nézeteit, valamint az ariánusok tévedéseit is cáfolja. Az ariánusokkal szemben azt bizonyítja, hogy a Szentlélek egylényegű az Atyával és a Fiúval, részes az istenség minden cselekedetében, így a teremtetésben is. Ezt a 104. zsoltárral erősíti meg. „Ha kiárasztod lelkedet, új teremtmények keletkeznek, és megújítod a termőföldeket. Dicsőség legyen az Úrnak örökké! Örüljön alkotásainak az Úr!” (Zsolt 104,30–31) Szabelliosz és a szabellianusok, akik azt tanították, hogy valójában nincsen hármasság, az Isten egy, az Atya, a Fiú és a Szentlélek csak megnyilatkozási formái az istenségnek, híjával vannak minden személyes jellegnek. Amikor tehát Didümosz azt bizonyítja, hogy az egy lényeg megmutatkozik az Isten minden munkájában, és az Atya semmit sem tesz a Fiú és a Szentlélek nélkül, ugyanígy a többi személy sem a másik nélkül, külön hangsúlyozza, hogy ezt nem Szabelliosz elképzelései szerint érti, hanem arra mutat rá, hogy a „Háromságban ugyanaz a természete (*natura*) a Szentléleknek, mint az Atyának és a Fiúnak”.¹⁷

Miután a tulajdonságok és a tettek áthárulását a Szentháromság személyei között részletesen kifejtette, Didümosz számára természetes, hogy a Szentlélek származása és kiküldése mind az Atya, mind a Fiú munkája (később a keleti egyház ezt csak az Atyának tulajdonította). Ez abból következik, hogy Jézus Krisztus és az Atya egy, viszont nem szabellianus értelemben, hanem lényegileg, mert az isteni *substantia* nem áll részekből és tagokból. Hosszan elemzi Didümosz a Róma 8-at, azt bizonyítva, hogy akiben a Szentlélek van, abban Krisztus lakozik, akiket Isten Lelke vezet, azok Istennek fiai az egy lényeg okán (Róm 8,10–15). Kritika-ként jegyezhetjük meg, hogy Didümosz nem hangsúlyozza a személyek különállását, de ez annak tulajdonítható, hogy a Szentlélek részesedését az isteni lényegben kívánja megmagyarázni, s azok érvelését cáfolni, akik a Szentlelket másodlagos, teremtetett létnek, vagy egyszerűen az Atya akaratának vallják. A Szentháromság tanításának minden részletre kiterjedő leírására egyébként is csak évtizedekkel ké-

¹⁶ Uo. 181.

¹⁷ Uo. 185, 187.

sőbb lesz képes a keresztyén teológia. Egyébiránt Didümosz többször hivatkozik saját korábbi munkáira, közöttük arra, amit *Dogmák* címmel adott közre; ahol ezeket a kérdéseket bővebben tárgyalja ebben a művében, de az sajnos elveszett (a neki tulajdonított *De Trinitate* című munka pedig nem biztos, hogy az ő tollából való).

Didümosz ezután természetesen találja a Lélek által és a Lélekért való könnyörgést. Akik pedig Lélek szerint járnak, „a Lélek adósai”, és nem a testé. A kor aszketizmusa is megszólal azokban a mondatokban, amelyek a test megökléséről elhangzanak. Pál apostolra utal, aki a „fiakról” írja, hogy azok örökösei Istennek és örökösársai Krisztusnak, ha vele együtt szenvednek, vele együtt dicsőülnek is meg (Róm 8,17). Didümosz ezt úgy idézi, hogy „akkor leszünk Isten örökösei és Krisztusnak társörökösei, ha vele együtt szenvedünk, hogy az ő szenvedéseiben való részesedés által kiérdemeljük a vele való megdicsőülést is”.¹⁸ Néhány oldalal később azonban mégis a kegyelemről és nem az érdemekről tesz bizonyosságot. „Akik Isten jótéteményében gyakran részesültek, tudják, hogy ezeket inkább kegyelemből és irgalomból nyerték el, mintsem saját cselekedeteikkel, amit mindnyájan egyetértően, egy szívvel, egy lélekkel, egyként vallanak: »Megemlékeztem az Úr irgalmáról«.”¹⁹

Didümosz bírálja a manicheusok és markioniták dualista szemléletét, akik az Ószövetség Istenét igazságosnak mondják, az evangélium Istenét pedig jóságosnak, holott Isten jóságos és igazságos egyszerre (2Tim 4,8). Jézus Krisztus a mi igazságunkért és az Atya igazságáért szenvedett a kereszten. Nemcsak a zsidókra kell értenünk Ézsaiás szavait: „Ők azonban engedetlenek voltak, és megszomorították szent lelkét” (Ézs 63,10), hanem azokra is, akik téves tanításukkal szomorítják meg Isten Szentlelkét. „Aki pedig az Úr ellen vétkezik, ki fog azért könnyörögni.” (1Sám 2,25)²⁰ Végül Didümosz így zárja a gondolatait. „Mivel pedig a Szentírás nem mond többet a Háromságról, mint hogy Isten Atyja Üdvözítőnknek, továbbá hogy a Fiú az Atyától született, ezért csak azt kell hinnünk, ami írva van. Miután pedig bizonyítottuk, hogy a Szentlélek nem teremtmény, logikusan következik annak megértése is, hogy akinek a lényege nem teremtetett, azt helyesen társítjuk az Atyával és a Fiúval.”²¹

¹⁸ Uo. 198.

¹⁹ Uo. 200. Ézs 63,7 tartalmi idézete.

²⁰ Éli főpap szavai pontosan így hangzottak: „Ha ember vétkezik ember ellen, akkor Isten a döntőbíró, de ha az Úr ellen vét valaki, ki merne ott döntőbíró lenni?” (1Sám 2,25).

²¹ Vak Didümosz: A Szentlélekről. 231–232.

A mű teológiai tartalma

Didümosz, annak ellenére, hogy vaksága sok tekintetben korlátozta a mozgásterét, és meghatározta személyiségvonásait is, kiváló szónoki képességeivel és logikus érvelésével nagy hatással volt kora teológusaira. Tanítványa volt nyolc éven át Aquileai Rufinus és rövid időre Hieronymus is, aki lelkesen mesterének nevezte, és a Szentlélekről írt könyvét latinra fordította. Didümosz teológiája finom egyensúlyt tartott az alexandriai teológiai hagyományok és a kappadókiai atyák teológiája között. Amellett, hogy lelkesedett Órigenész teológiája iránt, nagy tisztelője volt Athanasziosznak, akinek harcostársa is a Szentháromság kérdésének a nikaiai zsinat utáni vitáiban. Jóllehet Didümosz nem volt harcos egyéniség, mégis a dogmatikai viták sodrában születtek hitelvi művei: A dogmákról (*De dogmatibus*), Az ariánusok ellen (*Contra Arianos*) és a Szentlélekről (*De Spiritu Sancto*). A Szentlélekről szóló munkája sok tekintetben támaszkodik Athanasziosznak a Szerapionhoz írt leveleiben olvasható érvelésre és a gondolatmenetét alátámasztó bibliai helyekre. Szerapion, aki Alsó-Egyiptomban Thmuis püspöke volt, és Athanasziosz barátja, egyik levelében felhívja az egyházatya figyelmét arra, hogy egyházmegyéje területén van olyan csoport, amelynek tagjai tagadják a Szentlélek istenségét (tropikoszok).²² Athanasziosz válaszában (a levelek 356–362 között íródtak) megerősíti az ortodox szentháromságos hitet, kiegészítve a Szentlélekről szóló tanítással. „Hiszen a szent és áldott Háromság osztatlan és önmagában egy: amikor tehát az Atyáról beszélünk, jelen van Igéje és a Fiúban lévő Lélek is. Amikor viszont a Fiút említjük, a Fiúban van az Atya, és a Lélek sincs az Igén kívül. Egy ugyanis az Atyától származó kegyelem, amely a Fiú által a Szentlélekben lesz teljessé.” Továbbá: „Amint egyszülött a Fiú, úgy a Fiú által küldött Lélek is egy, és nem sok, nem is többől kialakult egy, hanem egyedüli Lélek ő. Mivel egy a Fiú, az élő Ige, szükségképpen egy, tökéletes és teljes az ő megszentelő és megvilágosító, élő és tevékeny ajándéka, amelyről azt állítjuk, hogy az Atyától származik, mint-hogy az Ige ragyogtatja fel, küldi el és adja nekünk, aki hitvallásunk szerint az Atyától ered.”²³ Ebből a néhány sorból is kitűnik: Athanasziosz felismerte azt a hibát, hogy a nikaiai hitvallásban nem fejtették ki bővebben a Szentlélekről szóló részt. Amikor azt gondolják, hogy a *homousziosz* tanítását elfogadó ariánusokat meggyőzték, akkor derül ki, hogy azok, ha Krisztus istenségét nem is, de a Szentlélek istenségét tagadják. Eunomiosz 361-ben *Apológiát* írt, amelyben azt fejtegeti,

²² A *tropikosz* név a metaforikus vagy fordított bibliaértelmezésük miatt ragadt rájuk.

²³ Athanasius: *Epistolae ad Serapionem*. 1,20; 1,28; idézi Csizmár Oszkár: Bevezető. 34.

hogy a Szentlelket az Atya parancsára a Fiú teremtette, tehát nem istenség. Bazileiosz válaszolt (*Contra Eunomium*) erre az apológiára. Közben, tőle függetlenül, 362-ben és 369-ben is zsinat ülésezett Alexandriában, ahol Athanasziosz és püspöktársai igyekeztek a Szentlélekről világos tanítást adni, amelyben leszögezik, hogy a Szentlélek nem teremtmény, nem is áll kívül az istenségen, hanem lényege szerint elválaszthatatlan az Atyától és a Fiútól. Nyugaton, ahogy már utaltunk rá, Damasus pápa hívott össze két zsinatot Rómába, amely megnevezte és elítélte az eretnekeket, de a dekrétumuk mégsem érte el a kívánt hatást. Később Ambrosius írt Didümoszéval azonos című művet, amelyben az érvelése hasonló Didümoszéhoz, ezért a *De Spiritu Sancto* lefordításakor Hieronymus meg is jegyezte, hogy Ambrosius más tollával ékeskedik. Pedig valószínűleg azért írt a saját neve alatt, mert így remélte, hogy nagy egyházi és világi tekintélye jobban célba juttatja a műben foglalt teológiai gondolatokat.

Didümosznak a Szentlélekről írt munkája nagy alapossággal támasztja alá Athanasziosz hitvalló megnyilatkozásait. Kiindulópontja az, hogy Jézus parancsa szerint a keresztség kiszolgáltatását az Atyának, a Fiúnak és a Szentléleknek nevében kell megtenni. Aki nem hiszi, hogy a Szentlélek a Szentháromság része, hogyan keresztelhet egyáltalán. Ezután sorra veszi az érveket a Szentírás igéiből, mind az Ószövetségből, mind az Újszövetségből, arra nézve, hogy a Szentlélek személy. Amikor névelővel írja a kijelentés a Lelket, nem a szélre vagy teremtett szellemre kell gondolni, hanem a Szentlélekre, aki az istenség lényegét hordozza. Ezután tisztázza azt, hogy ki a Szentlélek, mi a természete, milyen ajándékai vannak, mit jelent a Szentlélek befogadása, és mindezek alapján hogyan következtethetünk arra, hogy önálló *hüposztasisz*, aki lényegére nézve azonos az Atyával és a Fiúval. Ezután elhelyezi a Szentlelket a Szentháromságon belül. Didümosz tanításának jellegzetessége, hogy a lényegi egység és részesedés részletes kifejtése mellett (melyet később *perichoresis*nek vagy *szusbisztens reciprok relációnak* neveznek) nem domborítja ki eléggé a Szentháromság személyeinek sajátosságait. Nyilván azért teszi ezt, amiért Kálvin is tette később. A Szentháromság tagadói ugyanis először szétdarabolták a hármasságot, majd egymáshoz viszonyítva mérték kezdték, végül sorrendet és gráduszokat állítottak fel, hogy azután kimondhassák: egyedül az Atya felel meg az istenség követelményének.

Didümosz a Szentlélek származását boncolgatva egy fontos ponton eltér Athanasziosz hitvalló megnyilatkozásaitól, ott, ahol a Lélek származásáról van szó (117–120. §). Ha nem is nagyon határozottan, de ellentétben Athanasziosszal, aki a Szentlelket egyedül az Atyától származtatja, Didümosz azt vallja, hogy a

Szentlelket, aki az Atyától származik, az Atya és a Fiú is küldi, amely a nyugati keresztényiség sajátos nézete. „Amikor pedig a Fiú az Igazság Lelkét küldi, az nem azt jelenti, hogy az Atya nem küldi, hiszen a Lélek az Atya és a Fiú közös akaratából jön.”²⁴ Didümosz bizonyítási technikája csak eszközként használ filozófiai kategóriákat, valójában nagyon részletes bibliai megalapozottságra törekszik, amelyből teológiai következtetéseket von le. Távol áll tőle a felesleges bölcselkedés.

Műve végén Didümosz rátér arra, hogy a hitben járó ember miként fogadhatja be a Szentlelket, és ez a betöltekezés milyen áldással és ajándékokkal jár, hogyan erősíti meg az üdvösség reménységét. Az utolsó két részben pedig azt taglalja, hogy a Szentírás kijelentését egységben kell látnunk, valamint hadakozik azok ellen, akik Isten igazságát és jóságát elválasztják egymástól és Jézus Krisztus Atyját az Ószövetség Istenétől. A záró gondolatok azt világítják meg, hogy a Szentlélekről szóló tanítás és a Lélek ajándékaiban való részesedés elvezet minket az Ige, Jézus Krisztus jobb megismerésére, valamint a megváltás titkának megértésére.

²⁴ Vak Didümosz: A Szentlélekről. 166.